२

भारतीयविद्याविभागः

प्रस्तावना

भारतभूमौ उद्भूतासु विद्यासु याः विलुप्ताः, याः विद्यमानाः, ताः सर्वाः साक्षात् परम्परया वा वेदाद् एव समुद्भूताः इति अस्ति भारतीया मूलदृष्टिः। वेदस्य कोऽपि रचयिता कर्ता वा नास्ति। यथा फलम् भूमौ पतति, न तु आकाशं प्रति गच्छति। अयमस्ति नियमः गुरुत्वाकर्षणस्य। तस्य नियमस्य कश्चित् द्रष्टा भवति, न तु स्रष्टा। तद्वद् जगतः सृष्टिप्रलयादिविषयकं बहुविधं ज्ञानम् ऋषयः लेभिरे। तदेव ज्ञानम् वेदः इति कथ्यते। तज्ज्ञानं नित्यम्। अतः वेदः नित्यः। तथाहि व्यासवचनम्-

युगान्तेऽर्हितान् वेदान् सेतिहसान् महर्षयः।

लेभिरे तपसा पूर्वमनुज्ञाता स्वयंभुवा॥

यथा वृक्षः बीजात् जायते, तस्माद् वृक्षाद् अपरं बीजं जायते। इत्थं क्रमः प्रचलति। जगतः प्रलयः भवति। तद् बीजरूपेण तिष्ठति। ततः तस्य उत्पत्तिः भवति। इत्थं जगत् चक्रवत् प्रचलति। अयं चक्रवादः। यदा जगतः प्रलयः भवति तदा वेदानाम् अपि अन्तर्धानं भवति। यदा जगतः सृष्टिः भवति तदा ऋषयः तपसा वेदान् लभन्ते। तत्र स्वयंभूः भगवान् सृष्टिकर्ता अनुगृह्णाति।

इत्थम् भारतीयविद्यानां कियान् विस्तरः अस्ति। विद्यानां विभाजनं कथं भवति। विद्यानां प्रयोजनं किम् इति समग्रोऽयं विषयः संस्कृतस्य छात्रेण ज्ञेयः इति अतः अयं पाठः अत्र अन्तर्भावितः। अपि च भारतीयदर्शनानि एतस्मिन् विद्यासागरे कुत्र वर्तन्ते इत्यपि ज्ञानं छात्रस्य भवतु इति मनीषा।

अपरमपि कारणं यद् विद्यासागरस्य चित्रं दृष्ट्वा यस्मै यद् रोचते स तद् उपास्ताम्। किं सारभूतं तदपि झटिति अवगच्छति चेत् सारहीनं त्यक्त्वा सारभूतम् गृह्णीयात्। तथाहि सुभाषितम्-

अनन्तशास्त्रं बहु वेदितव्यं
स्वल्पश्च कालो बहवश्च विघ्नाः।
यत् सारभूतं तदुपासितव्यं
हंसो यथा क्षीरमिवाम्बुमध्यात्॥

सरलार्थः- अनन्तानि शास्त्राणि सन्ति। यद् वेदितव्यं ज्ञातव्यं तदपि बहु वर्तते। परन्तु कालः स्वल्पः अस्ति। तत्रापि विघ्नाः प्रतिबन्धकाः बहवः सन्ति। एवं स्थिते किं कुर्याद् मर्त्यः। यत् सारभूतम्

अस्ति तद् उपासितव्यम् अवलम्बनीयम् अनुष्ठेयम् च। कथम्। यथा हंसः नीरक्षीरमिश्रणात् नीरं त्यक्त्वा क्षीरं विविच्य गृह्णाति तथा कुर्यात्।

उद्देश्यानि

पाठस्यास्याध्ययनेन -

- विद्यानां तात्पर्यम् अवगच्छेत्।
- सकलविद्यानां प्रयोजनानि अवधारयेत्।
- विद्याविभाजनस्य प्रकारान् जानीयात्।
- विद्याविभाजनस्य कारणानि बुद्ध्यात्।
- बहूनां विद्यानां नामानि ज्ञास्यति।
- विभिन्नानां प्रस्थानाम् प्रयोजनम् अवधारयेत्।
- भारतीयस्य संस्कृतवाङ्मयस्य प्रारूपं जानीयात्।

२.१) भूमिका

भारतवर्षे आर्याणां धर्मः वैदिक एव। सर्व एव वाङ्मयप्रपञ्चः वेदादेव समुद्भूत इति नास्ति कस्यापि विमतिः। सोऽयम् आस्तिकानां वाङ्मयवृक्षः कथं वेदमूलः इति दृश्यते जिज्ञासूनां कौतुकम्। काश्चिद् विद्याः साक्षाद् वेदादेव समुद्भूताः, काश्चन वेदस्य प्रयोजनसिद्धये एव प्रवृत्ताः। काश्चन वेदात् सूत्रम् आदाय विस्तारं प्राप्ताः। तासां कथं वेदोपयोगिता इति केचित् विमृश्यन्ति। तत्र यद्यपि साक्षाद् यज्ञादिनिर्वहणे वेदार्थकरणे वा तासाम् उपयोगः स्यात् तथापि वेदतात्पर्यस्य प्रचाराय पोषणाय च तासाम् अभिवृद्धिः इति न कश्चिद् विरोधः।

२.२) विद्यानां तात्पर्यम्

वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यः इति श्रीमद्भवगवद्गीतायाम् आह श्रीभवगान् वासुदेवः। अर्थात् सर्वे वेदाः साक्षात् अथवा परम्परया भगवन्तम् एव प्रतिपादयन्ति। यदपि वेदे आम्नातं ततः अन्ततोगत्वा भगवान् एव वेदितव्य इति स्पष्टम् अस्माद् गीतावचनाद्। यथा वेदस्य तथा अन्येषामपि वेदोद्भूतानां शास्त्राणाम् इति सुबोधमेव। अत एव सर्वेषां शास्त्राणां साक्षात् परम्परया वा भगवति एव तात्पर्यमस्ति। तथाहि शिवमहिम्नःस्तोत्रे पुष्पदन्तोक्तिः-

त्रयी सांख्यं योगः पशुपतिमतं वैष्णवमिति
प्रभिन्ने प्रस्थाने परमिदमदः पथ्यमिति च।
रुचीनां वैचित्र्यादृजुकुटिलनानापथजुषां
नृणामेको गम्यस्त्वमसि पयसामर्णव इव॥

सरलार्थः - ऋग्यजुःसामानि इति त्रयी, कापिलं साख्यं पातञ्जलो योगः पाशुपतं वैष्णवमिति तन्त्रद्वयम् इत्यादीनि विभिन्नानि प्रस्थानानि सन्ति। तत्र केचित् इदं परम् अतः पथ्यम्, अदः परम् अतः

पथ्यम् इति रुचिवैचित्र्यात् प्राग्भवीयतत्तद्वासनावशेन रुचिभेदात् ऋजुपथम् सरलपथम् कुटिलपथम् वक्रपथम् वा अवलम्बन्ते। तत्र केचित् त्वाम् शिवमेव साक्षात् प्राप्नुवन्ति केचित् परम्परया इति इयान् भेदः। यथा काश्चन नद्यः साक्षात् समुद्रमेव गच्छन्ति। काश्चन वक्राः बहु भ्रमणं कृत्वा अन्यनद्या सह मिलित्वा सागरं गच्छन्ति।

केन किं ज्ञातव्यं, केन क्रमेण ज्ञातव्यं, कस्मिन् लब्धे किं कर्तव्यम् इत्यादिविवेकाय अत्र उपनिषद्वचः प्रमाणत्वेन दीयते-

द्वे ब्रह्मणी वेदितव्ये शब्दब्रह्म परं च यत्।

शब्दब्रह्मणि निष्णातः परं ब्रह्माधिगच्छति॥ (मैत्रायणी उपनिषद् ६.२२)

अत्र शब्दब्रह्म वेदः एव। यः शब्दब्रह्म सम्यक् जानाति स परं ब्रह्म अधिगच्छति। मोक्षाख्यं परमपुरुषार्थं लभते। अतः अत्रापि स्पष्टमेव शब्दब्रह्मज्ञानेन परब्रह्मज्ञानं भवतीति इति शब्दब्रह्म अध्येतव्यम्।

शब्दब्रह्म अत्र वेदः एव। स च वेदः बहुविधः, तस्माद् उद्भूतानि च शास्त्राणि बहुविधानि सन्ति। तानि प्रस्थानानि कथ्यन्ते।

२.३) विद्याप्रयोजनम्

यावत्यः विद्याः वर्तन्ते ताः परस्परम् पोषिकाः सन्ति। अतः का विद्या किम् प्रयोजनम् उद्दिश्य प्रवृत्ता इति विषये स्पष्टता आवश्यकी। अन्यथा विद्यानां परस्परविरोधः, तासु भ्रमः इत्यादय आक्षेपाः सम्भवन्ति आस्तिकेषु अपि।

सर्वाः विद्याः मानवम् उद्दिश्य प्रवर्तन्ते। मनुष्यः सुखम् इच्छति। सुखम् सोपाधिकम् निरुपाधिकं चेति द्विविधम्। सोपाधिकम् कर्मजन्यम्। निरुपाधिकम् अजन्यं नित्यम्। केचित् कर्मजन्यम् सुखम् इच्छन्ति। केचित् नित्यम् सुखम् इच्छन्ति। एतस्य सुखस्य लाभाय उपायाः लौकिकालौकिकभेदेन द्विविधाः। लौकिकोपायाः प्रत्यक्षानुमानगम्याः। अलौकिकास्तु आगमगम्या एव। आगमश्च इन्द्रियातीतं ज्ञानम् यद् ऋषिभिः तपसा लब्धम्। किञ्च भगवता स्वयम् अवतीर्य प्रोक्तं गीतादिकं च। तदिदं सकलं ज्ञानं प्रायेण संस्कृतभाषया निबद्धम्। संस्कृतभाषा लौकिकवैदिकभेदेन द्वेधा। आगमोऽपि वेदः वैदिकभाषया निबद्धः। महाभारतादिकं तु लौकिकसंस्कृतेन निबद्धम्।

वेदमन्त्राणाम् स्वराः यथायथम् उच्चारिताः चेदेव इष्टफलं लभ्यते अन्यथा अनिष्टमपि फलति। अत एव स्वरज्ञानाय शिक्षाशास्त्रस्य आविर्भावः अभूत्।

संस्कृतभाषा व्याकरणज्ञानं विना लघुना उपायेन ज्ञातुम् अशक्या। अत एव व्याकरणस्य आवश्यकता अनुभूता। व्याकरणस्य च आविष्कारः जातः। स च उपायः यथा- व्याकरणे प्रतिपदं प्रकृतिप्रत्ययविभागः कल्प्यते। तयोः योगेन साधुपदानि व्याक्रियन्ते। इत्थं व्याकरणं साधुपदानि कानि इति ज्ञानं कारयति। रक्षा ऊहः आगमः लघुः असन्देहः इति एतानि व्याकरणाध्ययनस्य मुख्यानि प्रयोजनानि सन्ति। अन्यानि गौणप्रयोजनानि अपि सन्ति। तानि सविस्तरं महाभाष्ये सुव्यक्तानि।

शिक्षया स्वरज्ञानं व्याकरणेन साधुशब्दज्ञानं च भवति। परन्तु कस्य शब्दस्य कति के च अर्थाः इति ज्ञानं न भवति। अतो हेतोः निरुक्तं नाम शास्त्रम् समागतम्। तस्मिन् शास्त्रे वैदिकशब्दानाम् अर्थविषयकं ज्ञानं भवति।

वेदमन्त्राणां छन्दः अस्ति। विविधानि छन्दांसि सन्ति। तत्र छन्दोभेदेन प्रयोक्तृभेदः भवति। विशिष्टच्छदसः मन्त्रः विशिष्टेन जनेन प्रयोक्तव्य इति विधानानि सन्ति। अतः एव छन्दोज्ञानं विना मन्त्रप्रयोगः न सम्भवति। अत एव छन्दोज्ञानाय छन्दःशास्त्रस्य अवतारः।

इत्थम् एतच्चतुष्टयं वेदशब्दराशेः ज्ञानाय आवश्यकम्।

विशिष्टे काले कर्मानुष्ठानं क्रियते चेद् न्यूनाधिकं फलं श्रूयते। अतः कालज्ञानम् प्रयोजनम् येन समुचिते काले कर्माणि अनुष्ठितानि भवेयुः। एतदर्थम् ज्यौतिषशास्त्रम् उदितम्।

यज्ञादिकर्मणाम् साक्षात् अनुष्ठानं केन क्रमेण कर्तव्यं कदा कतमः मन्त्रः केन पठनीयः, केन का क्रिया कथं सम्पादनीया, यज्ञादीनां स्थण्डिल-वेदिमण्डपादिनिर्माणं कथं कर्तव्यम्, ऋत्विजाम् आचारः कथं स्यात् इत्यादयो नैके विषयाः सन्ति यद्विषये स्पष्टता आवश्यकी। अत एव कल्पस्य आरम्भः जातः।

इत्थम् स्वरज्ञानाय शिक्षा। साधुपदज्ञानाय व्याकरणम्। शब्दार्थज्ञानाय निरुक्तम्। छन्दोज्ञानाय छन्दःशास्त्रम्। कर्मानुष्ठानस्य कालज्ञानाय ज्यौतिषम्। कर्मप्रविधिज्ञानाय कल्पः इतीमानि षडङ्गानि वेदस्य प्रसिद्ध्यन्ति।

कर्मप्रतिपादनाय वेदस्य प्रायः ९५ प्रतिशतं भागः व्यापृतः अस्ति। तत्र कर्मविषयः निर्णयः न सुकरः। तस्य अंशतः समाधानं वेदस्य ब्राह्मणभागे भवति, किञ्चिच्च कल्पसूत्रेषु। परन्तु ततोऽपि अधिकं विवेचनम् अपेक्षितम्। अतः एव पूर्वमीमांसायाः उद्भवः जातः। तत्र वेदे विद्यमानस्य आपातविरोधस्य परिहाराय नैकाः युक्तयः प्रदर्शिताः।

वेदः कर्मद्वारा सोपाधिकं सुखमेव प्रतिपादयति, सुखमयं जीवनचक्रं स्वर्गादिगमनद्वारा भवतु इति मीमांसकानाम् प्रधानम् प्रतिपाद्यम्। परन्तु उपनिषत्सु प्रतिपादितस्य तत्त्वस्य उपेक्षा तैः कृता। तमेव वेदांशम् आदाय उत्तरमीमांसा समागता। अत्र निरुपाधिकं मोक्षात्मकं सुखं प्राधान्येन प्रतिपाद्यते। अत एव कर्ममीमांसा, ज्ञानमीमांसा, धर्ममीमांसा ब्रह्ममीमांसा, कर्मकाण्डं ज्ञानकाण्डमिति द्वे मीमांसे दृश्येते।

उत्तरमीमांसायाः एव व्याख्यानभेदात् अद्वैतवादिनः विशिष्टाद्वैतवादिनः द्वैतवादिनः द्वैताद्वैतवादिनः शुद्धाद्वैतवादिनः इति रूपेण विविधाः सम्प्रदायाः समुत्पन्ना जीवन्ति अद्यत्वेऽपि। एषु कैश्चित् केवलं वेदस्य अन्तिमभागः उपनिषद् एव शरणम् कृता। कैश्चिद् पुराणतन्त्रादितः अपि केचिद् विषयाः स्वसम्प्रदाये संगृहीताः।

वेदः ऋषिलब्धः शब्दराशिः ज्ञानराशिश्च। वेदस्य प्रतिपाद्यमानः विषयः दर्शनेषु सुष्ठु आलोचितः। तत्र वर्णाश्रमभेदेन बहुधा विभक्तस्य समाजस्य कृते अधिकारभेदम् अवलम्ब्य धर्मानुष्ठानस्य विधिनिषेधादिकं यथासम्भवम् सविस्तरं प्रतिपादनीयम् भवति। अतः एव धर्मशास्त्राणि स्मृतिशास्त्राणि प्रणीतानि।

भारतीयदर्शनम्

वेदोक्तसिद्धानाम् मीमांसासु विचारं कृत्वा स्मृतिशास्त्रोक्तविधिना परिपालनेन इष्टफलप्राप्तिः यस्य भवति स जनः कृतकृत्यः, धन्यः। तादृशानाम् आदर्शमानवानाम् जीवनचरितं जनानां पुरस्ताद् तथा प्रकटनीयम् येन जनाः प्रेरिताः भवेयुः। अपि च जगतः सृष्ट्यादिविषये इतोऽपि सूक्ष्मं विवेचनम् कर्तव्यम् अस्ति। इदं सर्वमपि पुराणानि कुर्वन्ति। भगवान् स्वयं बहुधा धरायाम् अवतरति। अतः तमवलम्ब्यापि पुराणानि प्रवर्तन्ते।

केचित् जनाः युक्तिप्रियाः भवन्ति। केवलम् आगमे उक्तम्। अतः तत्तथैव स्वीकर्तुं न पारयन्ति। अतः युक्त्या प्रतिपादनीया गौतमीयं न्यायशास्त्रं, काणादं वैशेषिकशास्त्रं, कापिलं सांख्यशास्त्रं च प्रवृत्तम्।

मनसः सूक्ष्मविवेचनं कृत्वा विभिन्नासु अवस्थासु केन किं साधनम् अवलम्बनीयम् इति अति विस्तृतं विवेचनं लभ्यते योगशास्त्रे। तावती सूक्ष्मता अन्यत्र नास्ति।

पुरुषार्थलाभाय शरीरम् आद्यं खलु धर्मसाधनम् इति उक्त्या शरीरस्य नीरोगतायै आयुर्वेदशास्त्रं प्रवृत्तम्। समाजः जनपदेषु राष्ट्रेषु च विभक्तः। केचित् साधवः सन्ति केचित् चौराः अपि सन्ति। अतः शत्रुचौरादिभ्यः रक्षणाय धनुर्वेदस्य आविष्कारः अभवत्।

मनोरञ्जनम् इति महान् विषयः अस्ति। मानवः सदा यन्त्रवद् भवितुम् नार्हति। अतः एव मनोरञ्जनस्य गीतवादित्रनृत्यादिना उपायाः कल्पिताः गान्धर्ववेदेन।

समाजे जीविकार्थं कृषिः पशुपालनम् द्रव्यविनिमयः इत्यादिविषयाः स्वभावतः उद्भवन्ति। अपि च राजा समाजस्य प्रतिनिधित्वेन सेनानिर्माणद्वारा प्रजापालनं करोति। अतः राज्यचालनमिति महान् विषयः अपि आवश्यको भवति। इदं सर्वमपि संगृहीतं भवति अर्थवेदे। अर्थवेदः एव अर्थशास्त्रम्।

भगवान् स्वयम् अथवा ऋषयः अपि मध्ये मध्ये विविधान् धर्ममार्गान् उपदिष्टवन्तः यस्य साक्षादुल्लेखः वेदे नास्ति, अथवा वेदस्यैव व्याख्यारूपः उपदेशः भवति, अस्य च वेदेन विरोधोऽपि नास्ति। तादृश्यः बह्व्यः विद्याः सन्ति यासाम् समाजे प्रचारप्राचुर्यमस्ति। पञ्चरात्रम् शैवागमः इत्यादि तन्त्रम्, गीता इत्यादयः अत्र अन्तर्भवन्ति।

जीवनस्य कृष्यादिकार्याणि उपलक्ष्य मनोरञ्जनादिकम् उपलक्ष्य विद्याप्रदानम् च उपलक्ष्य विविधाः विद्याः अपि सन्ति। ताः चतुःषष्टिः कलाः भवन्ति।

यथा किमपि एकं गृहं निर्मातव्यं चेत् इष्टिका सिकताः जलम् काष्ठम् लौहम् वास्तुविद्या इत्यादयः बहुविधाः विद्याः द्रव्याणि च आवश्यकानि भवन्ति। सर्वेषामपि भवननिर्माणे विशिष्टम् अवदानम् अस्ति। तद्वद् मानवजीवनरूपिसौधस्य सुष्ठु परिचालनाय एताः विद्याः सन्ति। सर्वासाम् अपि उपयोगिता अस्ति। इत्थम् समग्रं चित्रं मनसि सम्यग् निधाय विद्यानाम् उपासना क्रियते चेत् दिग्भ्रान्तः न भवति जनः। यथायथम् विद्यानाम् उपयोगितां बुद्ध्वा तासाम् अर्जने रक्षणे प्रयोगे प्रदाने च प्रयत्नपरो भवति।

द्विविधो हि वैदिको धर्मः प्रवृत्तिलक्षणः निवृत्तिलक्षणश्च। यः जन्मजन्मान्तरेषु सुखमयं जीवनं यापयितुम् इच्छति स प्रवृत्तिमार्गं सेवेत। अथातो धर्मजिज्ञासा इत्यादिना पथा गच्छेत्। यश्च पुनर्जन्मादिकं नैव वाञ्छति स मुमुक्षुः निवृत्तिमार्गं सेवेत। अथातो ब्रह्मजिज्ञासा इत्यादिना पथा गच्छेत्। इत्थं मार्गद्वयं व्यवस्थापितम्। प्रवृत्तिमार्गः धर्ममार्गः, निवृत्तिमार्गः अध्यात्ममार्गः इत्यपि व्यवहारः भवति।

एवं सति यो यदिच्छति तस्य स मार्गः। प्रवृत्तिमार्गः अभ्युदयसाधकः। निवृत्तिमार्गः निःश्रेयससाधकः इति। प्रदत्तेषु सर्वेषु शास्त्रेषु स्वपथि यदनुकूलं तदुपासितव्यम्। स च विवेकः दर्शनस्य अध्ययनेन स्यात्।

संस्कृतस्य छात्रैः अवश्यमेवायं विद्याप्रपञ्चः सप्रयोजनं बोद्धव्य इति अस्मदभिप्रायः। अयं मनोरथः अनेन प्रयासेन अंशतोऽपि सफलीभविष्यति इति आशास्महे।

निवृत्तिमार्गस्य प्राधान्येन प्रतिपादनाय षड् आस्तिकदर्शनानि षट् च नास्तिकदर्शनानि इति द्वादश दर्शनानि भारतभूमौ समुद्भूतानि। तानि भारतीयदर्शनानि। वैदिकपरम्परायां नास्तिकदर्शनानाम् नान्तर्भावः। परन्तु आस्तिकदर्शनानां तु वेदादेव समुद्भवः। अतः समग्रेऽपि वेदवेदमूलकवाङ्मये कस्य दर्शनस्य किं स्थानम् इति ज्ञानाय अत्र अस्मिन् पाठे अष्टादश विद्यास्थानानि प्रस्तूयन्ते। वाङ्मयस्य समग्रं प्रारूपं बुद्ध्वा ज्ञानसम्पन्नो भूत्वा पुरुषार्थसिद्धये यतेत भ्रान्तिरहितः।

प्रस्थानम्

प्रस्थानं किम्। स्वाभीष्टलाभाय नरो यम् उपायम् अवलम्बते स उपाय एव प्रस्थानम् कथ्यते। स्वाभीष्टलाभाय आत्मसमाधानाय आत्मसाक्षात्काराय वा **प्रस्थीयते अनेन इति प्रस्थानम्** इति तस्य व्युत्पत्तिः। तानि च प्रस्थानानि कानि इति भवति जिज्ञासा समेषाम्। इष्टसिद्धेः उपायः प्रस्थानम्। किमिष्टं किमनिष्टम् इति ज्ञानं तत्प्राप्तिः परिहारश्च इत्यनयोः उपायाः शास्त्रेषु सुनिबद्धाः सन्ति। कस्य शास्त्रस्य किं प्रतिपाद्यं, तस्य च इष्टसाधने कथं कियच्च अवदानम् इति ज्ञानम् अस्य पाठस्य अध्ययनेन भवेत्। तत्रायं विषयः क्रमशः उपस्थापयिष्यते। इत्थं विद्यानाम् अपरं नाम प्रस्थानमपि भवति। बहुत्र प्रस्थानशब्दः योगरूढः अस्ति। तत्र अत्यन्तं सीमितार्थं द्योतयति। अन्यत्र च तस्य व्यापकतया प्रयोगऽपि दृश्यते।

२.४) विद्या

कति काश्च विद्याः। विद्यानां बहूनि नामानि सन्ति। सर्वासाम् उल्लेखः कर्तुं न शक्यते। अपि च यासाम् उल्लेखः कृतः तत्रापि संकरः अनिवार्यः अस्ति। तथापि अत्र एका तालिका दीयते। ततः परं तासां विद्यानाम् विभाजनस्य विविधाः पन्थानः प्रदर्शयिष्यन्ते।

१. ऋग्वेदः
२. यजुर्वेदः
३. सामवेदः
४. अथर्ववेदः
५. शिक्षा
६. व्याकरणम्
७. निरुक्तम्
८. छन्दः (पिङ्गलम्)
९. ज्यौतिषम्
१०. कल्पः
११. आयुर्वेदः
१२. धनुर्वेदः
१३. गन्धर्ववेदः
१४. अर्थवेदः (अर्थशास्त्रम्)
१५. पुराणम्
१६. धर्मशास्त्रम्

१७. न्यायः
१८. वैशेषिकम्
१९. सांख्यम्
२०. योगः
२१. मीमांसा
२२. वेदान्तः
२३. इतिहासः
२४. स्मृतिः
२५. नीतिशास्त्रम्
२६. कामशास्त्रम्
२७. शिल्पशास्त्रम्
२८. अलङ्कारशास्त्रम्
२९. काव्यम्
३०. अवसरोक्तिः (शास्त्रीयसंकेतादिः)
३१. यावनमतम्
३२. बौद्धदर्शनम्
३३. जैनदर्शनम्
३४. चार्वाकदर्शनम्
३५. तन्त्रम्
३६. चतुःषष्टिः कलाः

२.४.१) चतुःषष्टिः कलाः

भारतीयसमाजे चतुःषष्टिः कलाः प्रवृत्ता आसन्। तासाम् उल्लेखः अत्र क्रियते। छात्राणाम् अनेन ज्ञानं कौतूहलं च स्याद् यद् प्राचीने भारते एतावत्यः कलाः तासां विद्याः अत्यन्तं निपुणतया समाजस्य व्यवहारे आसन् इति। चतुःषष्टिः कलाः भिन्नग्रन्थेषु भिन्ननामभिः उक्ताः। अपि च विषयेऽपि भेदः अस्ति। अत्र न केवलं चतुःषष्टिः अपि तु तदधिकानां कलानाम् उल्लेखः कृतः। अधिकविस्तरस्तु अन्यत्र अनुसन्धेयः।

१. गीतम्
२. वाद्यम्
३. नृत्यम्
४. नाट्यम्
५. आलेख्यम्
६. विशेषकच्छेद्यम्
(तिलककाकारपत्रादिच्छेदनम्)
७. तण्डुलकुसुमयलिविकाराः
८. पुष्पास्तरणम्
९. दशनवसनाङ्गरागाः
१०. मणिभूमिकाकर्म (भूमिशिलासु मणियोजनम्)
११. शयनरचनम्
१२. उदकवाद्यम्
१३. उदकाघातः
१४. चित्रायोगाः
१५. माल्यग्रथनविकल्पाः
१६. केशशेखरापीडयोजनम्
१७. नेपथ्ययोगाः
१८. कर्णपत्रभङ्गाः
१९. गन्धयुक्तिः
२०. भूषणयोजनम्
२१. इन्द्रजालम्
२२. कौचुमारयोगाः (बलवीर्यवर्धनौषधिः)
२३. हस्तलाघवम् (द्रुतहस्तप्रयोगः)
२४. चित्रशाकापूपभक्ष्यविकारक्रिया
२५. पानक-रस-रागासवयोजनम्
२६. सूचीवापकर्म

टिप्पणी

२७. वीणाडमरुकवाद्यानि
२८. सूत्रक्रीडा
२९. प्रहेलिका/कूटजवाणीज्ञानम्
३०. प्रतिमाला(श्लोकवाचनम्)
३१. दुर्वचकयोगाः
३२. पुस्तकवाचनम्
३३. नाटिकाख्यायिकादर्शनम्
३४. काव्यसमस्यापूरणम्
३५. पृष्ठपट्टिकावेत्रवाणविकल्पाः
३६. तर्कूकर्माणि (काष्ठादिछेदनम्)
३७. तक्षणम् (काष्ठवस्तुनिर्माणम्)
३८. वास्तुविद्या
३९. रूप्यरत्नपरीक्षा
४०. धातुवादः
४१. मणिरागज्ञानम्
४२. आकरज्ञानम्
४३. वृक्षायुर्वेदयोगाः
४४. मेषकुक्कुटलावकयुद्धविधिः
४५. शुकसारिकाप्रलापनम्
४६. उत्सादनम् (हस्तपादादिनिपीडनम्)
४७. केशमार्जनकौशलम्
४८. अक्षरमुष्टिकाकथनम् (मुष्टिसंकेतेन भाषा)
४९. म्लेच्छितकविकल्पाः (सांकेतिकभाषा)
५०. देशभाषाज्ञानम्
५१. पुष्पशकटिका
५२. निमित्तज्ञानम्
५३. यन्त्रमातृका (यन्त्रनिर्माणम्)
५४. धारणमातृका (स्मरणकला)
५५. सम्पाठ्यम् (काव्यकण्ठपाठस्पर्धा)
५६. मानसी काव्यक्रिया (श्लोके पदपूरणम्)
५७. क्रियाविकल्पाः (काव्यालंकारज्ञानम्)
५८. छलितकयोगाः (रूपवाणीगोपनम्)
५९. अभिधानकोषः
६०. छन्दोज्ञानम्
६१. वस्त्रगोपनानि
६२. द्यूतविशेषः
६३. आकर्षणक्रीडा (अक्षपाशक्रीडा)
६४. बालकक्रीडनकानि
६५. वैनयिकीनां वैजयिकीनां च विद्यानां ज्ञानम् (विनयः विजयः)
६६. वैतालिकीनां विद्यानां ज्ञानम्
६७. व्यायामविद्या

रामायणे चतुष्षष्टिकलासु कासाञ्चित् कलानाम् उल्लेखो लभ्यते। यदा लवकुशौ वाल्मीकिरचितं रामायणम् अयोध्यायाम् अगायताम् तदा रामः बहुविधान् विदुषः समाह्वयत् गीतस्य श्रवणाय परीक्षणाय च। तेनेदं ज्ञायते यद् एताः विद्याः कलाः च रामायणकालेऽपि सुप्रतिष्ठिता आसन्। साहित्यं समाजजीवनस्य दर्पणः भवति। अतः अस्मात् साहित्यात् तदानीन्तनसमाजस्य कलासु वैविध्यं नैपुण्यं रुचिः इत्यादिविषयान् वयमवगन्तुं शक्नुमः। तत्र रामः यान् आहूतवान् तेषाम् उल्लेखः अत्र क्रियते एकवचनेन- १)महामुनिः २)पार्थिवः ३)पण्डितः(-परमहंसः) ४)नैगमः(-वेदाभिज्ञः) ५)पौराणिकः ६)शब्दविद् ७)स्वरलक्षणज्ञः(-षड्जादिस्वराणाम्) ८)लक्षणज्ञः(-सामुद्रिकः) ९)गान्धर्वः १०)नैगमः(-पौरः पुरवासी) ११)पादाक्षरसमाज्ञः १२)छन्दोज्ञः(-वृत्तज्ञः) १३)कलामात्राविशेषज्ञः(-कलाः स्वराः, तेषां मात्राः एकद्वित्रिलक्षणाः, तेषां विभागज्ञः) १४)ज्योतिषज्ञः १५)प्रस्तारविद् १६)क्रियाकल्पविद् (-कल्पक्रियाभिज्ञत्वहेतक-विचारकुशलः) १७)कार्यविशारदः १८)हेतूपचारकुशलः(-केवलव्यवहारकाले

युक्तिप्रयोगप्रतिपादनसमर्थः) १९)हैतुकः(-हेतुप्रतिपादननिपुणः नैयायिकः तार्किकः) २०)छन्दोविद् (-वैदिकच्छन्दोविद् वैदिकपादादिलक्षणज्ञः) २१)पुराणज्ञः(-प्राचीनवस्तुविद्) २२)चित्रज्ञः (-आलेख्यकरणे समर्थः, चित्रकाव्यकरणे समर्थः वा) २३)वृत्तज्ञः(-धर्मशास्त्रमुखेन सदाचारज्ञः) २४)सूत्रज्ञः(-अल्पोक्त्यैव ज्ञानसमर्थः/ पदवाक्यादिसूत्राणि, तज्ज्ञः वा) २५)गीतनृत्यविशारदः इति।

तां स शुश्राव काकुत्स्थः पूर्वाचार्यविनिर्मिताम्।
अपूर्वां पाठ्यजातिं च गेयेन समलङ्कृताम्।। ७.९४.२ ।।
प्रमाणैर्बहुभिर्बद्धां तन्त्रीलयसमन्विताम्।
बालाभ्यां राघवः श्रुत्वा कौतूहलपरोऽभवत्।। ७.९४.३ ।।
अथ कर्मान्तरे राजा समाहूय महामुनीन्।
पार्थिवांश्च नरव्याघ्रः पण्डितान्नैगमांस्तथा।। ७.९४.४ ।।
पौराणिकाञ्छब्दविदो ये च वृद्धा द्विजातयः।
स्वराणां लक्षणज्ञांश्च उत्सुकान् द्विजसत्तमान्।। ७.९४.५ ।।
लक्षणज्ञांश्च गान्धर्वान्नैगमांश्च विशेषतः।
पादाक्षरसमासज्ञांश्छन्दःसु परिनिष्ठितान्।। ७.९४.६ ।।
कलामात्राविशेषज्ञाञ्ज्योतिषे च परं गतान्।
क्रियाकल्पविदश्चैव तथा कार्यविदो जनान्।। ७.९४.७ ।।
(भाषाज्ञानिङ्गितज्ञांश्च नैगमांश्चाप्यशेषतः।)
हेतूपचारकुशलान् वचने चापि हैतुकान्।। ७.९४.८ ।।
छन्दोविदः पुराणज्ञान् वैदिकान् द्विजसत्तमान्।
चित्रज्ञान् वृत्तसूत्रज्ञान् गीतनृत्यविशारदान्।। ७.९४.९ ।।
(शास्त्रज्ञान् नीतिनिपुणान् वेदान्तार्थप्रबोधकान्।)
एतान् सर्वान् समानीय गातारौ समवेशयत्।।७.९४.१० ।।

पाठगतप्रश्नाः

१. भारतीयपरम्परायाम् ऋषयो वेदस्य कर्तारः द्रष्टारः वा।
२. ऋषयो वेदान् कथं लेभिरे।
३. आर्याणां धर्मस्य मूलम् किम्।
४. प्रस्थानपदस्यार्थः कः।

५. कलाः कति।

६. कतिविधः वैदिकः धर्मः। भेदान् लिखत।

७. अभ्युदयः केन मार्गेण भवति।

२.५) विद्याविभाजनम्

विद्यानाम् विभागस्य बहुविधाः प्रकाराः सन्ति। शिवमहिम्नस्तोत्रस्य व्याख्याने प्रस्थानभेदः मधुसूदनसरस्वतीवर्येण प्रदर्शितः। अयं च प्रकारः वस्तुतः पुराणसम्मतः ततः गृहीतश्च। तत्र स अष्टादश विद्याः प्रदर्शयति। तासां विभाजनं च करोति।

कौटिलीये अर्थशास्त्रेऽपि चाणक्यः स्वयं पूर्वाचार्याणां मतानि उद्धरति, स्वकीयम् अभिप्रायं च प्रकटयति। एतेषु आचार्येषु विद्याविभाजनस्य विभिन्नाः प्रकाराः दृश्यन्ते। अत एव यथास्थानम् उल्लिख्य विभाजनं प्रदर्शयिष्यते। ततः परम् केनचित् क्रमेण तासु कासाञ्चिद् विद्यानाम् संक्षिप्तः परिचयः प्रदास्यते। सर्वासां विद्यानां परिचयः सुदुष्करः अस्ति। एवञ्च परिचये प्राधान्येन विद्यायाः आरम्भः आचार्यः ग्रन्थः विभागः विषयः प्रयोजनम् इतीदृशाः बिन्दवः यथासम्भवम् आलोचयिष्यन्ते।

२.६) विद्याविभाजनस्य प्रकारः-१

विद्यास्थानानि।

विद्यास्थानानि अष्टादश इति सुप्रसिद्धमेव। तानि वेदमूलानि। क्वचित् चतुर्दश विद्यास्थानि इत्यपि उल्लेखः अस्ति।

मधुसूदनसरस्वतीमतेन विद्याविभागः (वायुपुराणानुगृहीतः)

ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्ववेद इति वेदाः चत्वारः। शिक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं छन्दो ज्यौतिषमिति वेदाङ्गानि षट्। पुराण-न्याय-मीमांसा-धर्मशास्त्राणि चेति चत्वारि उपाङ्गानि। अत्रोपपुराणानामपि पुराणेऽन्तर्भावः। वैशेषिकशास्त्रस्य न्याये। वेदान्तशास्त्रस्य मीमांसायाम्। महाभारतरामायणयोः सांख्यपातञ्जलपाशुपतवैष्णवादीनां धर्मशास्त्रे। मिलित्वा चतुर्दश विद्याः। एता एव चतुर्भिरुपवेदैः सहिता अष्टादश विद्या भवन्ति। आयुर्वेदो धनुर्वेदो गन्धर्ववेदोऽर्थशास्त्रं चेति चत्वार उपवेदाः। सर्वेषां चाऽऽस्तिकानाम् एतावन्ति एव शास्त्रप्रस्थानानि। अन्येषामपि एकदेशिनाम् एतेषु एवान्तर्भावात्। वस्तुतः अष्टादश विद्यास्थानानि इति मधुसूदनसरस्वत्याः नूतनं मतमिति न। तथा विद्यास्थानानाम् आयोजनं पूर्वतः एवास्ति। पुराणादिषु अपि तथा श्रूयते। अत्र मधुसूदनसरस्वत्या वैशिष्ट्यं यद् तेषु तेषु विद्यास्थानेषु किम् किम् अन्तर्भवति इति विषये निर्णयः इति एतावदेव।

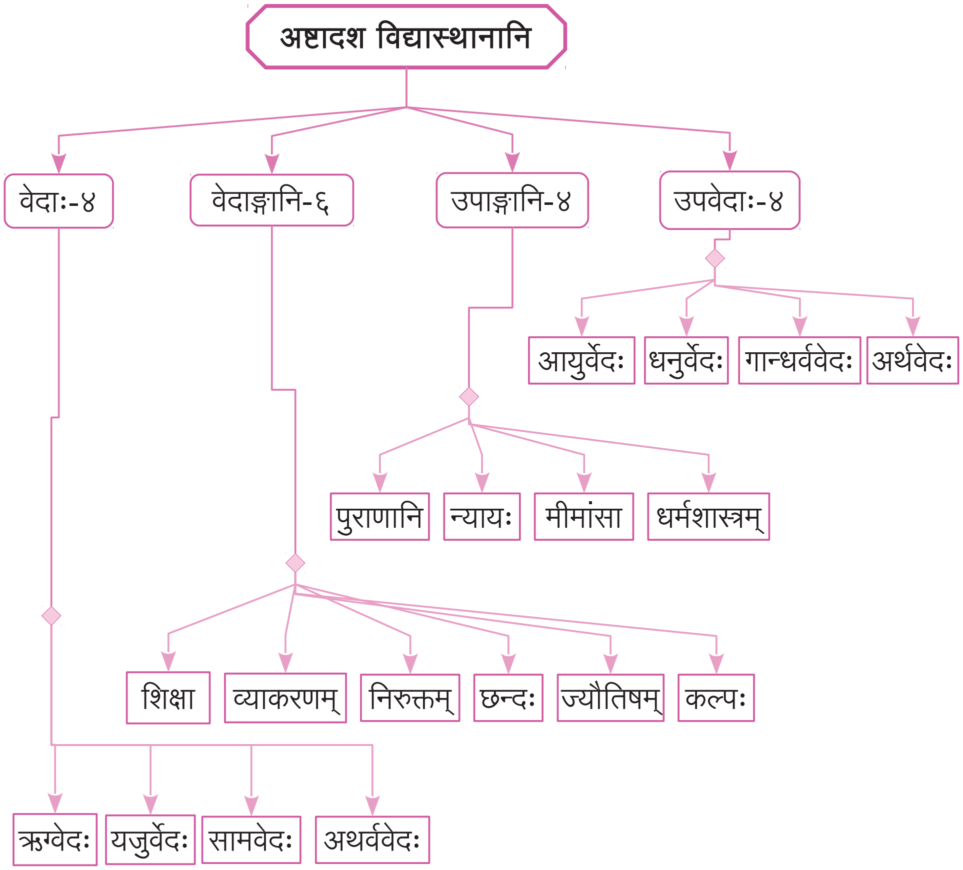

एवंविधविभाजने अत्र पुराणप्रमाणमस्ति। यद्यपि सर्वमपि पुराणसम्मतमस्ति इति न तथापि बाहुल्येन साम्यं परिलक्ष्यते। तथाहि श्लोकाः-

अङ्गानि वेदाश्चत्वारो मीमांसा न्यायविस्तरः।

पुराणं धर्मशास्त्रं च विद्या ह्येताश्चतुर्दश।।
आयुर्वेदो धनुर्वेदो गान्धर्वश्चेत्यनुक्रमात्।
अर्थशास्त्रं परं तस्माद् विद्यास्वष्टादश स्मृताः।।
अष्टादशानामेतासां विद्यानां भिन्नवर्त्मनाम्।
आदिकर्ता कविः साक्षाच्छूलपाणिरिति श्रुतिः।।
स हि सर्वजगन्नाथः सिसृक्षुरखिलं जगत्।
ब्रह्माणं विदधे साक्षात् पुत्रमग्रे सनातनम्।।
तस्मै प्रथमपुत्राय ब्रह्मणे विश्वयोनये।
विद्याश्चेमा ददौ पूर्वं विश्वस्थित्यर्थमीश्वरः।। (वायुपुराणम्)

इति। आदिकर्ता ईश्वरः शूलपाणिः सर्वजगन्नाथः अस्य जगतः सृष्टिम् इच्छन् सर्वादौ ब्रह्माणं सृष्टवान्। तस्मै ब्रह्मदेवाय एताः अष्टादश विद्याः दत्तवान्। एताः विद्याः विश्वस्य स्थित्यर्थम्।

याज्ञवल्क्यस्यापि सम्मतिः

याज्ञवल्क्येन नापि विद्याविषये उक्तम् (१।३) -

पुराण-न्याय-मीमांसा-धर्मशास्त्राङ्गमिश्रिताः।

वेदाः स्थानानि विद्यानां धर्मस्य च चतुर्दश॥ इति।

वेदाः चत्वारः- १)ऋग्वेदः २) यजुर्वेदः ३) सामवेदः ४) अथर्ववेदः

वेदाङ्गानि षड्- १)शिक्षा २)व्याकरणम् ३)निरुक्तम् ४)छन्दः(पिङ्गलम्) ५)ज्यौतिषम् ६)कल्पः

उपाङ्गानि चत्वारि- १)पुराणम् २)न्यायः ३)मीमांसा ४)धर्मशास्त्रम्

उपवेदाः चत्वारः- १)आयुर्वेदः २)धनुर्वेदः ३)गन्धर्ववेदः ४)अर्थवेदः (अर्थशास्त्रम्)

अत्र लिखितानां विद्यानाम् उपविभागाः अपि सन्ति। ते च विभागाः तासां विद्यानां प्रतिपादनकाले वक्ष्यन्ते संक्षेपेण।

२.७) विद्याविभाजनस्य प्रकारः-२

कौटिल्यमतेन विद्याविभागः

धर्मार्थवेदनकरणत्वं यस्यां सा विद्या इति विद्यालक्षणं चाणक्यसम्मतम्। तल्लक्षणम् एतासु विद्यासु अस्ति। आन्वीक्षिकी त्रयी वार्ता दण्डनीतिश्चेति चतस्र एव विद्या इति कौटिल्यः आह अर्थशास्त्रे। सांख्यं योगो लोकायतं चेति आन्वीक्षिकी। ऋग्यजुःसामानि त्रयी। कृषिः पाशुपाल्यं वाणिज्या चेति वार्ता। दण्डनीतिस्तु राजनीतिः। अर्थवत्त्वस्य हेतुभिः परीक्षणम् अन्वीक्षा, सा प्रयोजनम् अस्याः इति आन्वीक्षिकी। सांख्यं हि प्रकृतिपुरुषविवेचकं शास्त्रं कपिलप्रोक्तम्। योगः प्रत्याहारध्यानधारणादिप्रतिपादकं महेश्वरप्रोक्तम्। लोकायतं न्यायशास्त्रं ब्रह्मगार्ग्योक्तम्। एतत्त्रितयम्

आन्वीक्षिकी। अथर्ववेदः इतिहासवेदः च (महाभारतादिरूपः) इति एतद् वेदः। अथर्ववेदः अभिचारकर्म-ज्ञानादिफलप्रतिपादकः। अतः स भिन्नमेव प्रस्थानम् इति गण्यते, त्रय्यां तस्य स्थानं नास्ति। क्रतुकार्यसाधकः त्रय्याख्यः समुदायः। तथा हि देवीपुराणे-

ऋग्यजुःसामभेदेन साङ्गवेदगतापि वा।
त्रयीति पठ्यते लोके दृष्टादृष्टार्थसाधिनी॥ इति।

वेदत्रयगताः त्रिविधा मन्त्रा एव त्रयीशब्दस्य तात्पर्यार्थः। ते हि मन्त्राः ऋङ्मन्त्राः यजुर्मन्त्राः साममन्त्राश्च यथाक्रमं पद्यात्मका गद्यात्मका गीत्यात्मकाश्च।

वेदस्य अङ्गानि षट्। तानि च- शिक्षा वर्णोच्चारणोपदेशकं शास्त्रम्। कल्पः क्रत्वनुष्ठानोपदेशपरम् आश्वलायनादिप्रणीतं सूत्रम्। व्याकरणं शब्दानुशासनं पाणिनीयादि। निरुक्तं निर्वचनशास्त्रं यास्कप्रणीतम्। छन्दोविचितिः छन्दश्शास्त्रे पैङ्गलादि। ज्योतिषं सूर्यादिगत्यादिप्रतिपादकं शास्त्रम्।

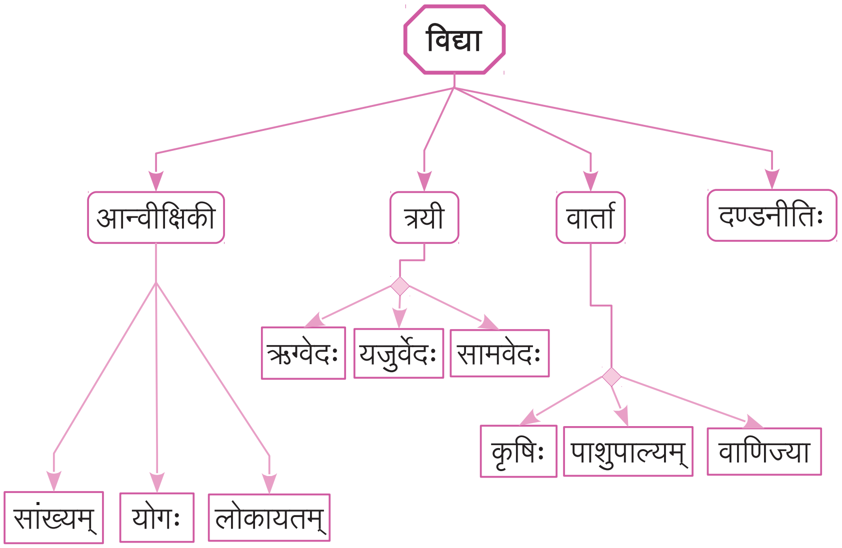

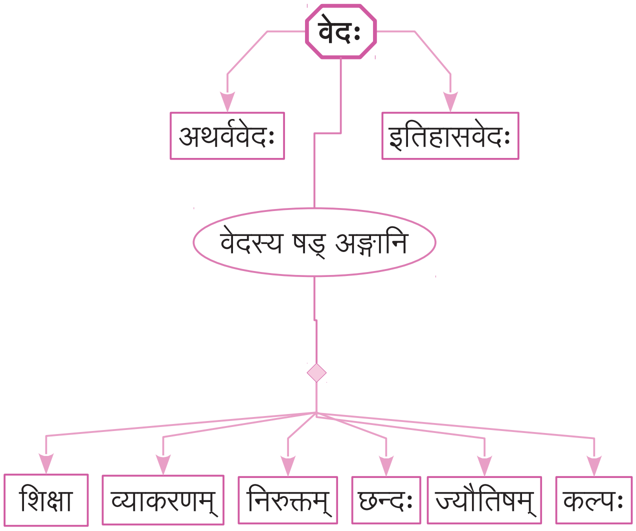

विद्याप्रचारः संक्षेपश्च

तानि च विद्यास्थानानि मरीच्यादिमुखेन ब्रह्मणा अस्मिल्ँलोके प्रवर्तितानि युगेऽस्मिन्नल्पायुष्याल्पबुद्धित्वादिदोषाद् मुनष्यैः साकल्येन धारयितुम् अशक्यानीति परमेश्वरः स्वयमेव व्यासरूपी भूत्वा संक्षिप्तवान्। यथोक्तं द्वितीयस्कन्दे -

कालेन मीलितदृशामवमृश्य नृणां
स्तोकायुषां स्वनिगमो बत दूरपारः।
आविर्हितस्त्वनुयुगं स हि सत्यवत्यां
वेदद्रुमं विटपशो विभजिष्यति स्म।। इति।

वेदस्य ऋग्यजुःसामभेदाः वेदेऽपि उल्लिखिताः सन्ति। इत्थं नामकरणं व्यासदेवेन न कृतम्। परन्तु एतत्सर्वं मिश्रितरूपेण आसीत्। लक्षणानुसारं पृथक् कृत्वा शाखासु विभज्य विभिन्नेभ्यः ब्राह्मणकुलेभ्यः रक्षणाय दत्तवान्। यथा पैलः वैशम्पायनः जैमिनिः सुमन्तुः इति चत्वारः व्यासशिष्याः। तेषु पैलाय ऋग्वेदः, वैशम्पायनाय यजुर्वेदः, जैमिनये सामवेदः, सुमन्तवे च अथर्ववेदः समर्पितः।

२.८) विद्याविभाजनस्य प्रकारः-३

मुण्डकोपनिषदि विद्याविभाजनस्य कश्चित् प्रकारः दृश्यते। तथाहि मुण्डकोपनिषदि मन्त्र आम्नातः-

तस्मै स होवाच। द्वे विद्ये वेदितव्ये इति ह स्म यद् ब्रह्मविदो वदन्ति परा चैवापरा च॥ १.४॥

तत्रापरा ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्ववेदः शिक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं छन्दो ज्योतिषमिति। अथ परा यया तदक्षरमधिगम्यते॥१.५॥

सरलार्थः - सर्वा अपि विद्याः परा अपरा इति ब्रह्मविदः वेदार्थाभिज्ञाः परमार्थदर्शिनः वदन्ति। परा इति श्रेष्ठा उत्कृष्टा प्रकृष्टा प्रशस्ता इत्यर्थः। अत्यन्तश्रेष्ठायाः मङ्गलकारिण्याः विद्यायाः एव परा विद्या इति नामधेयम्। का वा ईदृशी परा विद्या। यया तदक्षरम् अधिगम्यते सा परा विद्या उच्यते। यया विद्यया 'अक्षरस्य' स्वरूपम् अधिगम्यते, प्राप्यते सा एव परा विद्या। अक्षरं नाम (न क्षीयते, न क्षरति इति) नाशरहितं ब्रह्म। जन्मरहितत्वात् नाशरहितम्, देशकालातीतं परं ब्रह्म अक्षरम् इति कथ्यते। समस्तस्यापि विश्वस्य जन्मस्थितिलयकारणं तत्त्वम् अक्षरम्। या विद्या इदम् अक्षरं प्रतिपादयति सा एव पराविद्या। अतः ब्रह्मविद्या एव एका परा विद्या भवति। सर्वप्राणिनाम् आत्मभूतं निर्गुणं सर्वप्रमाणागोचरं जगदास्पदभूतम् अक्षरं परया एव विद्यया ज्ञायते नान्यथा।

तत्रापरा विद्या हि ऋग्वेदः यजुर्वेदः सामवेदः अथर्ववेदः शिक्षा कल्पः व्याकरणं निरुक्तं छन्दः ज्योतिषमति।

अत्र यद्यपि उपनिषद् एव ब्रह्मविद्या, परा विद्या। तथापि उपनिषत् शब्दराशिरूपा चेद् सा अपरा विद्या। शब्दराशिना प्रतिपाद्यं विज्ञानं, येन ज्ञातेन अधिकारी अक्षरम् अधिगच्छति तद् विज्ञानं परा विद्या इति विवेकः। अपरा विद्या अविद्या अपि कथ्यते। अर्थात् यया धर्मार्थकामानां सिद्धिः भवति सा अपरा विद्या। यया मोक्षसिद्धिः भवति सा परा विद्या इति तात्पर्यम्। तत्रापि धर्मार्थकामानां सिद्धये यद्यपि आधुनिकभौतादिविज्ञानस्य उपयोगः अस्ति तथापि तस्य अपरायां विद्यायां नान्तर्भावः। कुतः। यतो हि प्रत्यक्षेण अनुमानेन वा तस्य उपलब्धिः भवति। यः वेदैकगम्यः पुरुषार्थोपायः स एव विद्यायाम् अन्तर्भवति। अत एव नास्तिकमतानि अत्र नाद्रियन्ते।

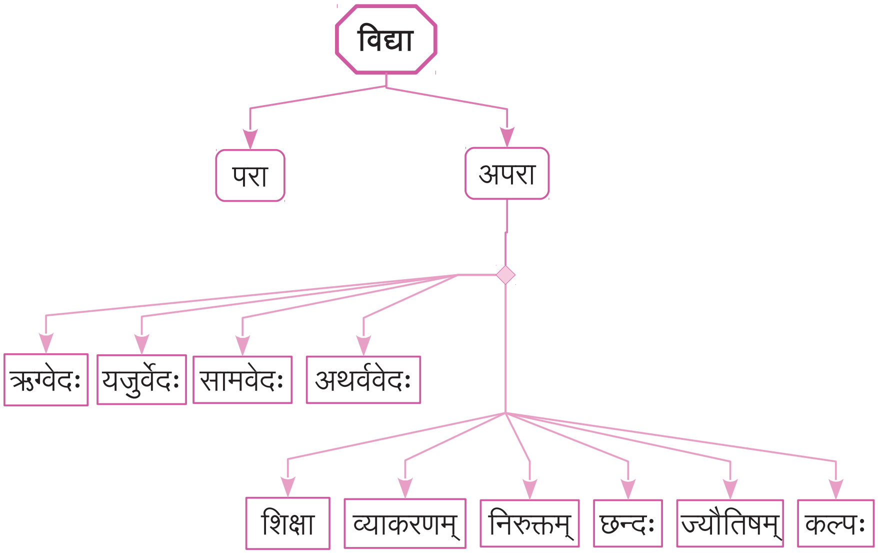

२.९) विद्याविभाजनस्य प्रकारः-४

समग्रस्य वाङ्मयस्य विभाजनं कुर्वन्ति इतीदृशाः प्रकाराः दुर्लभाः सन्ति। केचिद् उपरि प्रदर्शिता एव। अत्र दर्शनविभाजनस्य प्रकाराः केचित् सन्ति। तत्र किञ्चित् प्रस्तूयते।

२.९.१) दर्शनविभाजनस्य प्रकारः-१

दर्शनं द्विविधम् आस्तिकं नास्तिकं च। तत्र षड् आस्तिकदर्शनानि, षड् नास्तिकदर्शनानि इति आहत्य द्वादश दर्शनानि सन्ति।

आस्तिकदर्शनानि तावत्- न्यायः वैशेषिकम् सांख्यम् योगः पूर्वमीमांसा उत्तरमीमांसा चेति।

नास्तिकदर्शनानि तावत्- चार्वाकम् जैनम् बौद्धम् इति त्रिविधम्। तत्र बौद्धानां चतुर्धा भेदः- माध्यमिकम् योगाचारः सौत्रान्तिकम् वैभाषिकम् इति।

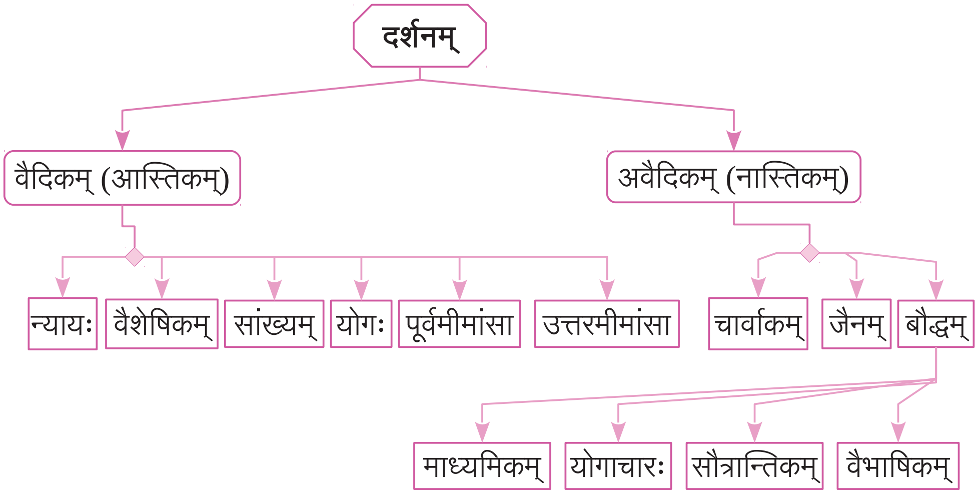

२.९.२) दर्शनविभाजनस्य प्रकारः-२

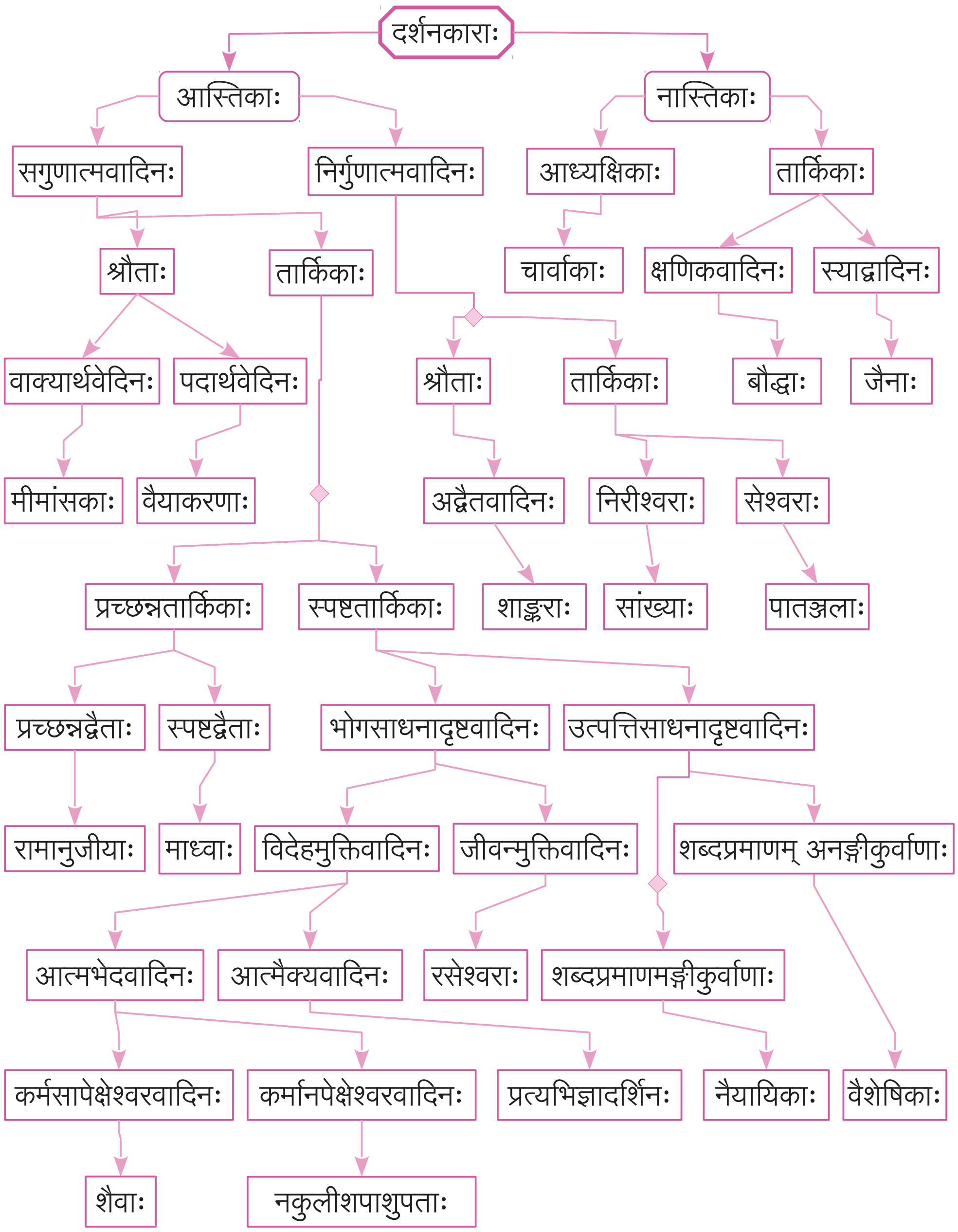

सर्वदर्शनसंग्रहः नाम सायणमाधवेन प्रणीतः ग्रन्थः। तस्य उपोद्घाते वासुदेवशास्त्री अभ्यङ्करः दर्शनस्य भिन्नप्रकारेण विभागं प्रदर्शयति। अत्र केवलं कस्यचिद् विदुषः मतं प्रदर्श्यते। तेन न कस्यापि दर्शनस्य निन्दा अभिप्रेता। अभ्यङ्गरवर्यमते दार्शनिकाः द्वेधा - श्रौताः तार्किकाश्च। तत्र श्रौताः दर्शनकाराः मीमांसासूत्रकारः जैमिनिः व्याकरणसूत्रकारः पाणिनिः ब्रह्मसूत्रकारः बादरायणः चेति त्रेधा। तार्किकाश्च आस्तिकतार्किकाः नास्तिकतार्किकाः इति भेदेन द्वेधा। तत्र आस्तिकतार्किकास्तावत्- विशिष्टाद्वैतवादी

रामानुजः सांख्यसूत्रप्रणेता कपिलः योगसूत्रप्रणेता पतञ्जलिः न्यायसूत्रकारः गौतमः वैशेषिकसूत्रकारः कणादः इति एते पञ्च। नास्तिकतार्किकास्तावत्- लोकायतार्हतसौगतकापालिकादिशास्त्राणि।

ये वेदस्य अपौरुषेयत्वम् अभ्युपगच्छन्ति ते श्रौताः। ये वेदस्य पौरुषेयत्वम् अङ्गीकुर्वन्ति ते आस्तिकतार्किकाः। ये वेदस्य प्रामाण्यमेव न स्वीकुर्वन्ति ते नास्कितार्किकाः। येषां मते प्रमाणेषु श्रुतिः सर्वप्रबला ते श्रौताः। येषां मते प्रमाणेषु अनुमानं प्रबलम्, श्रुतिस्तु गौणा ते आस्तिकतार्किकाः। येषां मते श्रुतिस्तु नैव प्रमाणम्। अनुमानमेव प्रमाणम् ते नास्तिकतार्किकाः। चार्वाकास्तु अनुमानमपि नाभ्युपगच्छन्ति। केवलं प्रत्यक्षमेव एकं प्रमाणमिति मन्वते। अतः वस्तुतः तेषां तु दार्शनिकत्वमपि न सिद्ध्यति। सर्वथा उपेक्षार्हाः। निर्युक्तिकं ब्रुवाणस्तु नास्माभिर्विनिवार्यते इति न्यायेन स्वयं स्वसिद्धान्तविरुद्धम् आचरन् अनुमानम् अवलम्बमानः स्वयम् खण्डितः कुतः खण्डनीयः। क्षेत्रे बीजावापं कुरुते। फलं लभेत। अनुमानं विना नैव अत्र कार्ये प्रवृत्तिः सम्भवति। यथा कश्चिदेकः जले निमग्नः मृतः। द्वितीयोऽपि जले निमग्नः म्रियेत इति मन्वानः सः अनुमानम् अभ्युपगच्छति। अन्यथा स्वयं जले निमज्जनं निर्भयं कुर्यात्। न च करोति। स्यादेतत्।

येषां मते वेदः अनायासेन अबुद्धिपुरःसरम् ईश्वराद् आगतः ते श्रौताः। येषां मते वेदः अनायासेन बुद्धिपुरःसरम् ईश्वराद् आगतः ते तार्किकाः आस्तिकाः। श्रौताः वेदस्य साक्षाद् व्याख्याने प्रवर्तन्ते अथवा वेदव्याख्यानाय उपयोगि शास्त्रम् कुर्वन्ति। यथा जैमिनीयाः बादरायणीयाः।

२.९.३) नास्तिकप्रस्थानानि

ननु नास्तिकानामपि प्रस्थानान्तराणि सन्ति तानि एतेषु अनन्तर्भावात् पृथग् गणयितुम् उचितानि। तथा हि- शून्यवादेनैकं प्रस्थानं माध्यमिकानाम्। क्षणिक-विज्ञान-मात्र-वादेन अन्यद् योगाचाराणाम्। ज्ञानाकारानुमेय-क्षणिक-बाह्यार्थवादेन अपरं सौत्रान्तिकानाम्। प्रत्यक्ष-सलक्षण-क्षणिक-बाह्यार्थवादेन अपरं वैभाषिकाणाम्। एवं सौगतानां प्रस्थानचतुष्टयम्। सौगता गौतमबुद्धानुयायिनः।

तथा देहात्मवादेनैकं प्रस्थानं चार्वाकाणाम्। एवं देहातिरिक्तदेहपरिमाणात्मवादेन द्वितीयं प्रस्थानं दिगम्बराणाम्। एवं मिलित्वा नास्तिकानां षट् प्रस्थानानि।

२.९.४) नास्तिकानां विद्यासु नान्तर्भावः

तानि नास्तिकानि अष्टादशसु विद्यासु कस्मान्न गृह्यन्ते। वेदबाह्यत्वात्तेषां म्लेच्छादिप्रस्थानवत् परम्परयाऽपि पुरुषार्थानुपयोगित्वादुपेक्षणीयमेव। इह च साक्षाद्वा परम्परया वा पुमर्थोपयोगिनां वेदोपकरणानामेव प्रस्थानानां विद्यासु नान्तर्भावः। तथाहि परम्परा-

योऽवमन्येत ते मूले हेतुशास्त्राश्रयाद् द्विजः।

स साधुभिर्बहिष्कार्यो नास्तिको वेदनिन्दकः॥ मनुस्मृतिः २.११।

सरलार्थः - हेतुशास्त्रम् तर्कशास्त्रम् अवलम्ब्य यो द्विजः संस्कृतः अपि (संस्काराद् द्विज उच्यते) वेदस्य (श्रुतिः) धर्मशास्त्रस्य (स्मृतिः) इति एतयोः अवमानं कुर्यात् स साधुभिः बहिष्कार्यः। स च वेदनिन्दकः नास्तिक इति। इत्थं यो वेदतन्मूलकशास्त्राणां प्रामाण्यं नाङ्गीकरोति स नास्तिकः इति

प्रसिद्धिः। अनेन इदं सिद्धं यद् वैदिकानां कुले वा जन्म यस्य सोऽपि यदि वेदप्रामाण्यं नाङ्गीकरोति तर्हि स बहिष्कार्यः अस्ति। अतः केवलं बौद्धाः जैनाः वा नास्तिकाः इति न। यः कोऽपि वेदस्य प्रामाण्यं न मन्यते स नास्तिकः।

सुगतः गौतमबुद्धः। तस्माद् आगतानि सौगतानि प्रस्थानानि।

बृहस्पतिः गौतमबुद्धः जिनः इति त्रिभ्यः यानि शास्त्राणि प्रवृत्तानि तानि वेदस्य प्रामाण्यं नाङ्गीकुर्वन्ति। अतो नास्तिकानि तानि। बृहस्पतेः चार्वाकमतम् इति एकं प्रस्थानम्। जिनाद् उद्भूतं जैनदर्शनम् अपरं प्रस्थानम्। यद्यपि दिगम्बर-श्वेताम्बरभेदेन द्वौ सम्प्रदायौ तत्र स्तः। तथापि एकमेव प्रस्थानमिति अङ्गीकारः। बुद्धात् प्रसृतानि माध्यमिक-योगाचार-सौत्रान्तिक-वैभाषिकभेदेन चत्वारि बौद्धप्रस्थानानि सन्ति। तानि नास्तिकदर्शनानि हि - १) चार्वाकदर्शनम् २) जैनदर्शनम् ३) माध्यमिकदर्शनम् ४) योगाचारदर्शनम् ५) सौत्रान्तिकदर्शनम् ६) वैभाषिकदर्शनम् इति। इत्थम् आहत्य नास्तिकदर्शनानि षड् भवन्ति।

संसारेऽस्मिन् पुरुषार्थं विना अन्यन्न नरो वाञ्छति किमपि। यत् पुरुषार्थाय उपयोगि तदेव आर्याणाम् अष्टादशसु प्रस्थानेषु अन्तर्भवति। नास्तिकानि प्रस्थानानि पुरुषार्थाय उपयोगीनि न सन्ति। अतः तेषाम् आस्तिकप्रस्थानेषु अन्तर्भावः न क्रियते।

पाठगतप्रश्नाः

८. कति विद्यास्थानानि।

९. कौटिल्यमतेन मुख्यः विद्याविभागः कः।

१०. मुण्डकोपनिषदि विद्याविभागः कीदृशः।

११. त्रयीमध्ये किं नास्ति।

क) ऋग्वेदः ख) यजुर्वेदः ग) सामवेदः घ) अथर्ववेदः

१२. इदं वेदाङ्गमस्ति।

क) कल्पः ख) न्यायः ग) आयुर्वेदः घ) ब्राह्मणम्

१३. इदमुपाङ्गमस्ति।

क) पुराणम् ख) अर्थशास्त्रम् ग) व्याकरणम् घ) उपनिषद्

१४. अयमुपवेदः।

क) पुराणम् ख) अर्थशास्त्रम् ग) व्याकरणम् घ) उपनिषद्

१५. अयं वेदः

क) पुराणम् ख) अर्थशास्त्रम् ग) व्याकरणम् घ) ब्राह्मणम्

१६. आन्वीक्षिक्याम् इदं शास्त्रम् नास्ति।

क) योगः ख) सांख्यम् ग) लोकायतम् घ) मीमांसा

१७. वार्तायाम् इदं नास्ति।

क) कृषिः ख) पाशुपाल्यम् ग) वाणिज्या घ) राजनीतिः

१८. इदमास्तिकं दर्शनम्।

क) माध्यमिकम् ख) वैभाषिकम् ग) दिगम्बरः घ) वैशेषिकम्

१९. इदं दर्शनं वेदस्य प्रामाण्यं नाङ्गीकरोति।

क) योगः ख) सांख्यम् ग) वैभाषिकम् घ) मीमांसा

२०. योगः कीदृशं दर्शनम्।

क) श्रौतम् ख) तार्किकम् ग) नास्तिकम् घ) निरीश्वरम्

२१. एते न श्रौताः।

क) पाणिनीयाः ख) जैमिनीयाः ग) बादरायणीयाः घ) सौगताः

२२. नास्तिकानां विद्यासु अन्तर्भावः नास्ति। तत्र किं कारणम्।

क) पुरुषार्थाय अनुपयोगिता ख) ईश्वरस्य तिरस्कारः ग) जीवस्य तिरस्कारः घ) उपमानस्य तिरस्कारः

२३. इदं न सौगतं दर्शनम्।

क) माध्यमिकम् ख) वैभाषिकम् ग) सौत्रान्तिकम् घ) वैशेषिकम्

२४. अयन्न पुरुषार्थः।

क) कामः ख) धर्मः ग) मोक्षः घ) इच्छा

पाठसारः

अस्मिन् पाठे विद्यानाम् परिचयः इति लक्ष्यम् अंशतः साधितम्। सकलानां विद्यानां भगवति एव तात्पर्यम् इति सप्रमाणम् साधितम्। विविधानां विद्यानाम् उल्लेखपुरःसरं प्रतिपादितं यद् विद्याः प्रवृत्तिनिवृत्तिमार्गयोः साधनाय विविष्टं प्रयोजनम् प्रस्तोतुम् उद्भूताः इति। विविधानि प्रयोजनानि सन्ति तानि अलौकिकोपायेन एताः विद्याः कथं साधयन्ति इति महान् विषयः समासेन प्रकटितः।

ततश्च बहूनां विद्यानाम् नामानि उल्लिखितानि। किन्तु तासाम् विद्यानाम् अपि उपविभागाः विपुला ग्रन्थसम्पत् चास्तीति न विस्मर्तव्यम्। चतुःषष्टिः कलाः सन्ति। ताश्च रामायणकालेऽपि प्रसिद्धा आसन् इति रामायणप्रमाणं तत्र दत्तम्।

विद्यानां प्राचुर्यात् तेषां विभाजनमपि क्लिष्टमेव। अतः विभाजनस्य श्रुतिस्मृतिकविसम्मताः नैके प्रकाराः सन्ति। तेषु पुराणानुगृहीतः अष्टादश विद्यास्थानानि इति विभागः सर्वादृतः मुख्यश्च। तस्यैव अनुवादः मधुसूदनसरस्वतीवर्येण कृतः। आचार्यः चाणक्यः स्वकीये अर्थसंग्रहनामके ग्रन्थे

विद्याविभाजनस्य अपरम् उपायं प्रदर्शितवान्। आन्वीक्षिकी त्रयी वार्ता दण्डनीतिश्चेति चतस्र एव विद्या इति स आह। तासां च विस्तरः यथास्थानम् उपन्यस्तः।

मुण्डकोपनिषदि विभाजनस्य अपरः प्रकारः परिलक्ष्यते। स च विभागः प्रवृत्तिमार्गम् निवृत्तिमार्गं चाभिलक्ष्य सम्यगस्ति इति प्रतिभाति।

ततश्च दर्शनविभागस्य नैके प्रकाराः प्रदर्शिताः। आस्तिकनास्तिकभेदेन विभागः। वासुदेवशास्त्री अभ्यङ्करः अपरम् प्रकारं प्रदर्शितवान्।

ततश्च नास्तिकदर्शनस्य अष्टादशसु विद्यासु अन्तर्भावः कुतो न इति विषय आलोचितः।

पाठान्तप्रश्नाः

१. किमुपासितव्यम्।

२. ऋषयः वेदान् कथं लेभिरे।

३. विद्यानां तात्पर्यम् उपन्यस्यताम्।

४. विद्याप्रयोजनम् आविष्क्रियताम्।

५. वैदिकधर्मस्य विभागौ परिचाययत।

६. वायुपुराणानुगृहीतं विद्याविभाजनं लिखत।

७. चाणक्यानुसारेण विद्याः विभजत।

८. मुण्डकोपनिषदुक्तप्रकारेण विद्याः विभजत।

९. आस्तिकनास्तिकभेदेन दर्शनानि विभजत।

१०. वासुदेवशास्त्रिमतेन दर्शनानि विभजत।

११. नास्तिकानां कुतो विद्यासु नान्तर्भावः।

पाठगतप्रश्नानाम् उत्तराणि

उत्तराणि-१

१. द्रष्टारः

२. युगान्ते अन्तर्हितान् सेतिहासान् वेदान् स्वयंभुवा अनुज्ञाता महर्षयः तपसा लेभिरे।

३. वेदः।

४. स्वाभीष्टलाभाय आत्मसमाधानाय आत्मसाक्षात्काराय वा प्रस्थीयते अनेन इति प्रस्थानम्।

५. ६४

६. द्विविधो हि वैदिको धर्मः। प्रवृत्तिलक्षणः निवृत्तिलक्षणश्च।

७. प्रवृत्तिमार्गेण।

उत्तराणि-२

८. अष्टादश।

९. आन्वीक्षिकी त्रयी वार्ता दण्डनीतिश्चेति चतस्त्र एव विद्या इति कौटिल्यः आह अर्थशास्त्रे।

१०. परा अपरा इति भेदेन विद्या द्वेधा। परा सा यया अक्षरं ब्रह्म अधिगम्यते। अन्याः सर्वाः अपरा विद्याः। ताश्च ऋग्वेदः यजुर्वेदः सामवेदः अथर्ववेदः शिक्षा कल्पः व्याकरणं निरुक्तं छन्दः ज्योतिषमति।

११. घ)

१२. क)

१३. क)

१४. ख)

१५. घ)

१६. घ)

१७. घ)

१८. घ)

१९. ग)

२०. ख)

२१. घ)

२२. क)

२३. घ)

२४. घ)

॥ इति द्वितीयः पाठः ॥